

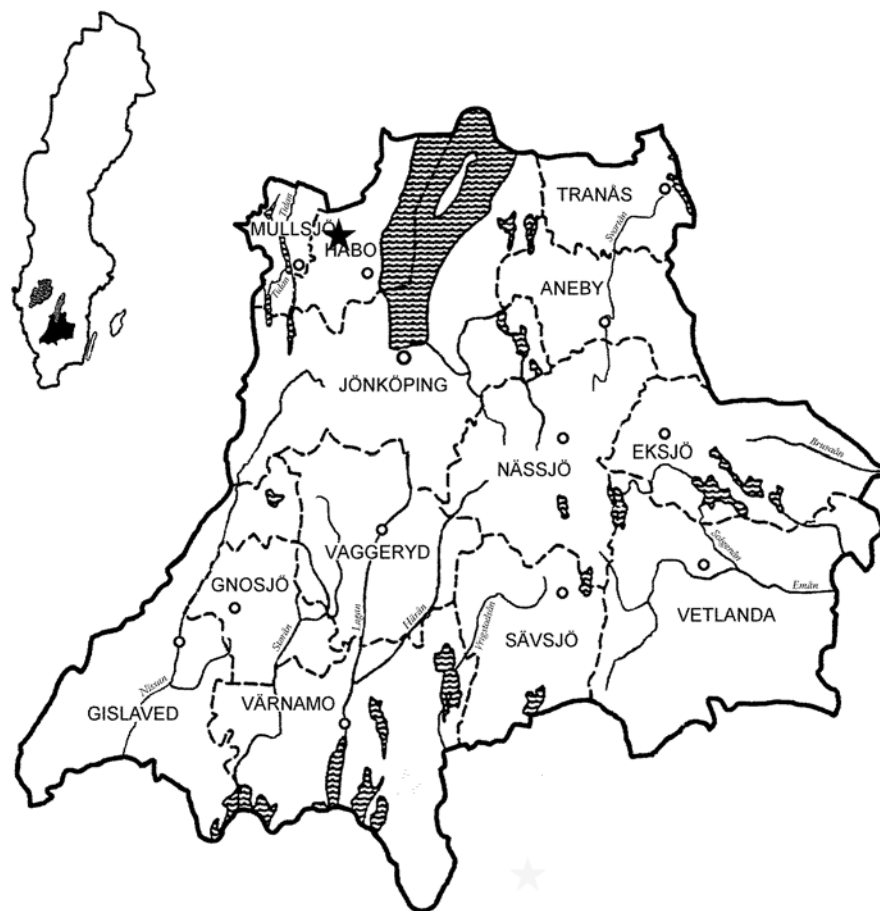
Hornamossen vindkraft

Kulturhistorisk förstudie inför vindkraftsetablering,
Habo, Gustav Adolfs och Utvängstorps socknar i Habo
och Mullsjö kommuner i Jönköpings län

Hornamossen vindkraft

Kulturhistorisk förstudie inför vindkraftsetablering, Habo, Gustav Adolfs och
Utvängstorps socknar i Habo och Mullsjö kommuner i Jönköpings län

Rapport, foto och ritningar: Jan Borg & Ådel Vestbö-Franzén
Grafisk design: Anna Stålhammar
Tryck: Arkitektkopia, Jönköping

Jönköpings läns museum, Box 2133, 550 02 Jönköping
Tel: 036-30 18 00
E-post: info@jkpglm.se
www.jkpglm.se

Utdrag ur tryckta och ajourhållna ekonomiska kartor är återgivna enligt tillstånd:
Ur karta © Lantmäteriet. Medgivande MS2007/04833.

ISSN: 1103-4076

© JÖNKÖPINGS LÄNS MUSEUM 2011

Innehåll

Inledning.....	5
Målsättning.....	5
Metod.....	5
Landskapskaraktär och konsekvensanalys.....	6
Landskapets kulturhistoriska värden.....	6
Topografi.....	7
Fornlämnings- och kulturmiljö.....	7
Tidigare undersökningar.....	9
Landskapshistorisk analys.....	9
Kartanalys.....	16
Fallagärdet.....	18
Områdets vägar.....	19
Fältbesiktning.....	19
Sammanfattning.....	20
Inför fortsatt planering.....	21
Lagskydd och ärendegång.....	23
Vad säger lagen?.....	23
Kultuhistorisk förstudie.....	24
Arkeologisk utredning.....	24
Arkeologisk förundersökning.....	24
Arkeologisk undersökning.....	24
Administrativa uppgifter.....	25
Referenser.....	26
Tryckta källor.....	26
Otryckta källor.....	26
Arkiv.....	26
Kartunderlag.....	26

Inledning

Jönköpings läns museum har på uppdrag av O2 Vindkompaniet genomfört en kulturhistorisk förstudie inom en 785 hektar stor yta inom två olika delområden i Habo, Utvängstorp och Gustav Adolfs socknar, Mullsjö och Habo kommuner, Jönköpings län. Uppdraget beställdes med anledning av en planerad vindkraftspark, se FIGUR 1. Kulturgeograf Ådel Vestbö-Franzén har analyserat det historiska kartmaterialet och arkeolog Jan Borg har utfört en fältbesiktning och arkivstudien samt varit rapportansvarig.

Utbyggnaden av vindkraftverk ligger helt i linje med de nationella miljömålen och ökar förutsättningarna för en hållbar utveckling. Det är dock viktigt att utbyggnaden av vindkraft tar hänsyn till det omgivande landskapets kulturmiljövärden. Vindkraftsetableringar omfattar ofta stora ytor. En kulturhistorisk förstudie i ett tidigt skede av planeringen kan bidra till att hitta placeringar som gör minsta möjliga påverkan på känsliga och bevarandevärda kulturmiljöer i landskapet.

Målsättning

Målsättningen med den kulturhistoriska förstudien är att erhålla en helhetssyn på landskapets och bebyggelsens utveckling i ett långt tidsperspektiv. Den ska ge en förståelse för det landskap människan verkat i och förhållit sig till från förhistorisk tid och framåt. Genom förstudien lyfts ett områdes karaktär och särdrag fram. Den kulturhistoriska förstudien ska även kunna användas som underlag för en MKB (miljökonsekvensbeskrivning). Utifrån förstudiens resultat och de konsekvenser en exploatering medför ges även förslag på aktuella åtgärder.

I samråd med Charlotte Liljencrantz, O2 Vindkompaniet, bestämdes att den kulturhistoriska förstudien skulle fokusera på att:

- Identifiera områdets kultur- och landskapshistoriska karaktär.
- Värdera kulturmiljön i området.
- Bedöma vindkraftsanläggningens påverkan på områdets kulturmiljö och landskapshistoriska karaktär.

Metod

Den kulturhistoriska förstudien består av en byråmässig genomgång samt en översiktlig fältbesiktning. Genom att studera ett brett spektrum av källor kan vi få en bättre bild av hur landskapet förändrats över tid. Den byråmässiga genomgången omfattar därför en översiktlig analys av historiska kartor och nyare översiktskartor, forn- och kulturlämningar registrerade i FMIS, ortnamn, arkivmaterial, hembygdslitteratur och antikvariska rapporter.

Landskapskaraktär och konsekvensanalys

Användningen av förnyelsebara energikällor som vind och vatten har en lång historisk kontinuitet. Med kunskapen om att de fossila bränslena faktiskt inte är en utesluten resurs har behovet av att hitta tillbaka till de energikällor vi brukat i historisk tid vuxit sig allt större, med omfattande vindkraftsetableringar som följd.

För att kunna bygga ut ny vindkraft och anpassa samhället till de nya miljömålen krävs dock att utbyggnaden sker i samverkan med en rad faktorer, som hänsyn till buller, natur, boende och kulturmiljö.

Den europeiska landskapskonventionen, framtagen av *Europarådet*, lyfter fram människans relation till det omgivande landskapet. Landskap är per definition kontaktytan mellan naturgivna förutsättningar och mänsklig påverkan som det upplevs av de människor som bor i eller har intressen i landskapet.

Landskapets kulturhistoriska värden

Olika landskapsutsnitt kan ha, och har, olika stora kulturhistoriska värden. Det kan vara att de har ett högt *upplevelsevärde*, *pedagogiskt värde* eller att de innehåller objekt med hög *vetenskaplig potential*.

Begreppet *upplevelsevärde* åsyftar den upplevelse man kan få av ett landskap, utifrån bebyggelse, vägar och andra strukturer, men också de minnen som kan kopplas samman med landskapet. Det mosaikartade landskapet med omväxlande topografi upplevs ofta som vackert, kanske för att det är greppbart och avgränsat, och har därför ett högt upplevelsevärde. En milsvid tät granplantering har kanske snarare ett lågt upplevelsevärde.

Landskapet kan också ha ett *pedagogiskt värde*, som kan avspegla hur landskapet förändrats över tid. För att ha ett högt pedagogiskt värde bör äldre och yngre skikt vara synliga i relation till varandra. I en skog kan vi till exempel se hur äldre tiders åkrar med stenmurar och röjningsrösen blivit övervuxna med planterad gran. Det kan vara ett bra pedagogiskt exempel på landskapets föränderlighet. Även en lämning kan ha ett högt pedagogiskt värde. En förutsättning för detta är att lämningen är så välbevarad att den kan förklara hur de individer som brukade lämningen – till exempel ett torp, ett gravfält eller en åker – levde och verkade.

Vetenskaplig potential avser däremot lämningar som vetenskapliga preparat snarare än själva landskapet. Lämningen ska vara av sådant kulturhistoriskt värde att den kan förmedla en kunskap om sin samtid. Fossil åker i skogsmark, en förhistorisk boplats, lämningarna efter en 1600-talsgård eller en förhistorisk grav har en hög vetenskaplig potential, medan en pittoresk bymiljö med rötter i tiden för laga skiftet inte har samma potential. Däremot kan bymiljön ha ett högt upplevelsevärde.

Topografi

För de naturgivna förutsättningarna inom utredningsområdena hänvisas till beskrivningen i *Inventering av naturvärden vid Hornamossen i Jönköpings län 2010. Påverkansbedömning inför etablering av vindkraftspark* som utarbetats av Ecocom. Där beskrivs områdena under kapitlet "Områdets användning och karaktär".

Fornlämnings- och kulturmiljö

Under 1600-talet grundlades statens intresse för fornlämningar, vilket bl a kom till uttryck i inrättandet av en riksantikvarietjänst 1630 och ett första påbud om fornminnesinventeringar 1666. Orsaken var Sveriges ambition som en europeisk stormakt och den gamla rivaliteten med Danmark om Nordens överhöghet, inte minst kulturellt. Det var av stor vikt att man kunde visa på ett storslaget förflutet. I 1630 års "Memorial" heter det att "*rijkzens antikvarij och häfdesökakiare... allehanda monumenter och saker sökia skole och sambla, som färdherneslandet kan blifwa illustrerat medh...*" På uppdrag av Rikskanslern Magnus Gabriel de La Gardie författade riksantikvarie Johan Hadorph 1666 ett "*Placat och påbudh om gamble monumenter och antiquiteter*", vilket brukar betraktas som världens äldsta lag rörande fornlämningar. Det kom påföljande år att skickas ut i riket till landshövdingar, biskopar och präster, vilka läste upp påbudet i sina respektive församlingskyrkor. Rannsakningarna kom att upprepas fram till 1690-talet. Resultatet av rannsakningarna finns inte bevarade i sin helhet, och för socknarna inom Mullsjö kommun och för Habo socken saknas dessa tyvärr helt.

Någon ny statligt initierad inventering kom inte att göras förrän under 1900-talet. Den första fornminnesinventering utfördes inom Habo, Gustav Adolfs och Utvängstorps socknar 1959 och en revidering gjordes 1985.

Endast en mindre del av det östra utredningsområdet ligger inom en utbruten del av Habo socken och att göra en generell beskrivning av hela socknen känns inte relevant, då den skulle bli missvisande. Det kan endast konstateras att två av de registrerade lämningarna ligger inom en mindre del av Habo socken, de är RAÄ 259:1 och 264:1.

Inom båda socknarna Utvängstorp och Gustav Adolf har få lämningar registrerats. I Utvängstorps socken finns endast 32 lokaler med lämningar registrerade och de är i första hand koncentrerade till områdena kring Tidans vattensystem i socknens västra delar. Inga uppgifter om spår från stenåldern finns. Men från bronsåldern kan möjligen några av de större gravarna höras. Äldre järnålder finns representerat i form av en kvadratisk stensättning och en domarring, men även förekommande runda stensättningar kan vara från denna tid om de inte anlagts redan under bronsåldern.

FIGUR 2. Röset RAÄ 5:1 i Utvängstorps socken som troligtvis är en grav från bronsåldern. Foto: M Nordström.

Säkra spår från yngre järnålder saknas men under 1100-talet byggs en stenkyrka i socknen som ska ha föregåtts av en träkyrka. Av de registrerade lämningarna i socknen utgörs en stor andel av system av hålvägar, dessa dateras oftast till just medeltiden men kan vara äldre än så.

I Gustaf Adolfs socken finns för närvarande något fler registrerade lämningar, och de är fördelade på 87 lokaler. Men att jämföra antalet lämningar mellan de båda socknarna blir inte helt rättvisande. Dels är Gustaf Adolfs socken avsevärt större än Utvängstorp och dels har en specialinventering längs vissa vattendrag utförts i Gustaf Adolfs socken som inte har någon mostvarighet i Utvängstorp. Vid nämnd inventering steg antal lämningar i socknen med ungefär en tredjedel och har även bidragit med en stor andel kvarnar och liknande vattenbundna lämningar. Till skillnad från Utvängstorp socken så finns fynd från stenåldern i Gustaf Adolfs socken. De flesta utgörs av olika typer av stenyxor och redskap av flinta. Ett antal av yxorna är så kallade enkla skafthålsyxor vilka använts under både stenålder och bronsålder vilket medför att de inte med säkerhet kan dateras om de inte hittas i kombination med andra fynd. I socknen finns annars inga lämningar som kan tillföras bronsåldern. Från äldre järnåldern härstammar ett mindre antal gravar, stensättning och domarringar, men från den yngre järnålder har inga säkra spår påträffats.

FIGUR 3. Tabell över tidigare registrerade forn- och kultur lämningar i förstudieområdet.

ID	Lämningstyp	Beskrivning	Socken	Status
RAÄ 5:1	Röse	Röse, 10 m diam och 0,7 m h av 0,3-0,5 m st stenar. Delvis övermossat. I mitten en grop, 3 m diam och 0,4 m dj.	Utvängstorp	Fast fornlämning
RAÄ 259:1	Lägenhetsbebyggelse	Bebyggelse lämningar, sentida torp bestående av 1 husgrund med spismursrest, 1 källargrund, spridda odlingsrösen samt röjda ytor.	Habo	ÖKHL
RAÄ 264:1	Lägenhetsbebyggelse	Plats för sentida torp, enligt uppgift. Vid granskningen iakttagset 15-tal odlings- och röjningsrösen samt en vildapel.	Habo	ÖKHL

Trots att en socken inventerats och även revideringsinventerats så är registren långt från heltäckande vad det gäller lämningar inom området. Från att den första inventeringen genomfördes har vår kunskap ökat, och vi kan nu tyda och tolka fler typer av lämningar än då. Men även sedan den senaste inventeringen har framsteg skett. Exempelvis registerades mycket sällan fossil åker under mitten av 80-talet i tron att dess ålder var förhållandevis låg. Men sedan dess har ett flertal undersökningar genomförts som tydligt visar att de kan vara avsevärt äldre än man tidigare trodde.

Även mossarna i området komplicerar arbetet med att skapa en bättre bild av fornlämningsläget. Vi vet utifrån gravröset (RAÄ 5:1) att människor varit närvarande i området under bronsåldern och utifrån ett offerfynd i Ängelstorp, som ligger mellan utredningsområdena, vet vi även att de offrade i mossarna. Vid odling i en mosse under 1870-talet påträffades fem halsringar och en spiralarmring av brons. Platsen för fyndet, som förvaras på Historiska museet, har ännu inte fått något fornlämningsnummer.

Tidigare undersökningar

Mycket få arkeologiska undersökningar har utförts i Habo och Mullsjö kommuner.

Förutom ett fåtal mindre utredningar i Mullsjö kommun har två skadade gravar undersökts. Först undersöktes en stensättning (RAÄ 14 i Bjurbäcks socken) 1935 och sex år senare undersöktes en domarring (RAÄ 68 i Sandhems socken). Utöver gravarna så har även fossil åker dokumenterats och undersökts vid Külle mo i Sandhems socken och vid Utvängstorp i socknen med samma namn.

I Habo är situationen liknande med ett mycket litet antal utförda undersökningar. 1951 undersöktes tre olika lokaler med gravar. De bestod av en kvadratisk stensättning och en domarring (RAÄ 65), ett röse (RAÄ 29) och ytterligare två kvadratiske stensättningar (RAÄ 37, samtliga belägna i Habo socken. Även i Habo har ett mindre antal utredningar och förundersökningar utförts under senare tid men ärendena har inte gått vidare till fullständiga undersökningar.

Landskapshistorisk analys

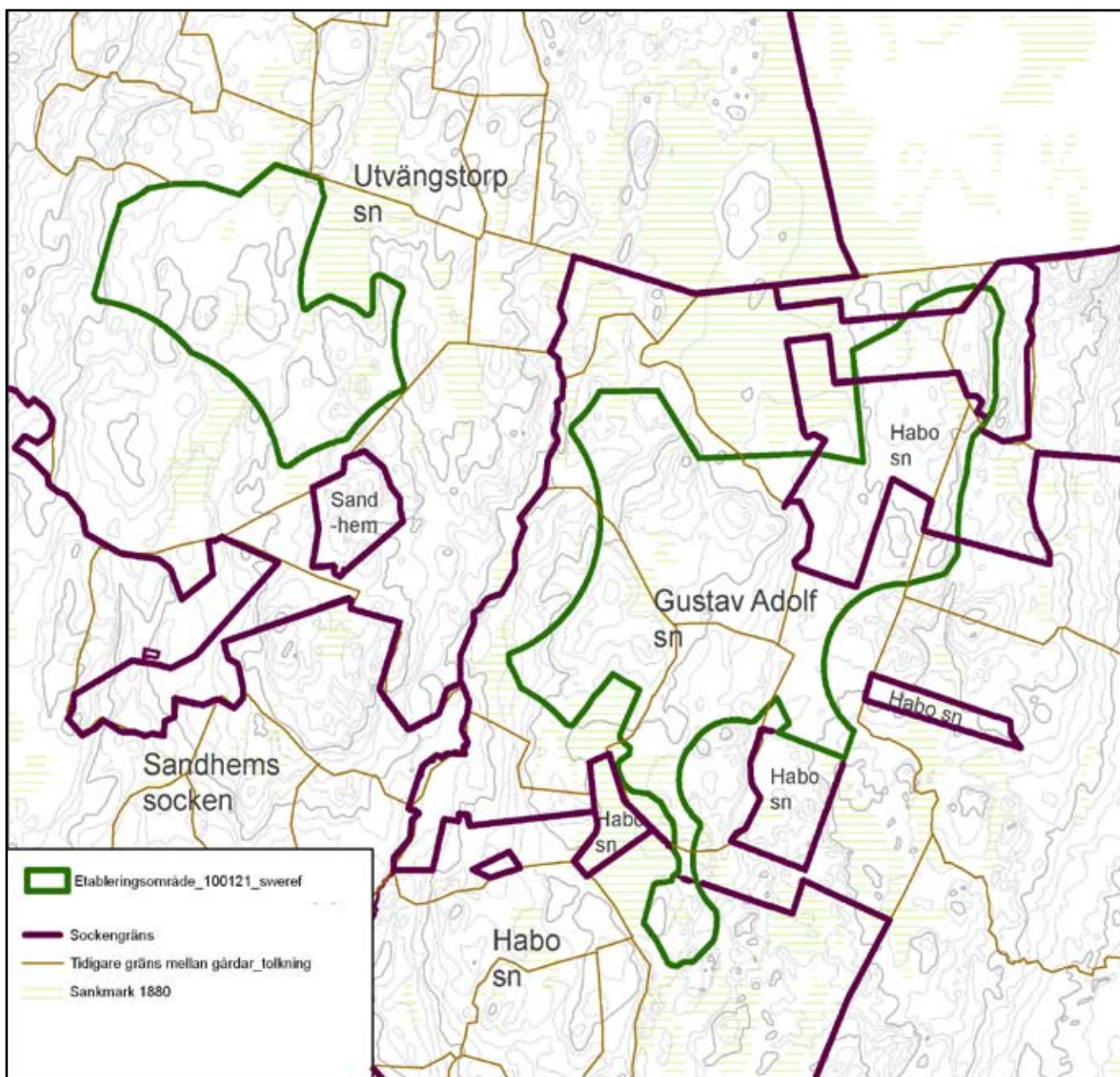
De två utredningsområdena ligger i skärningspunkten mellan de fyra socknarna Habo, Sandhem, Utvängstorp och Gustaf Adolf. Sett ur historisk och topografisk synvinkel har området utgjort utmarker i äldre tid och strax norr om utredningsområdena går gränsen mot den stora häradsallmanningen Hökensås. Stora delar av det studerade landskapsrummet täcks av sankmark och bebyggelsen är av relativt sent datum. I FIGUR 7 redovisas hur sockengränserna ser ut i dag och som synes är de allt annat än entydiga. Förutom de fyra socknarna och deras gränser finns mindre utbrutna sockendelar in-

FIGUR 4, 5 & 6. Offerfyndet från Ängelstorp, SHM 5539 & 7571. Foto J Gustafsson.

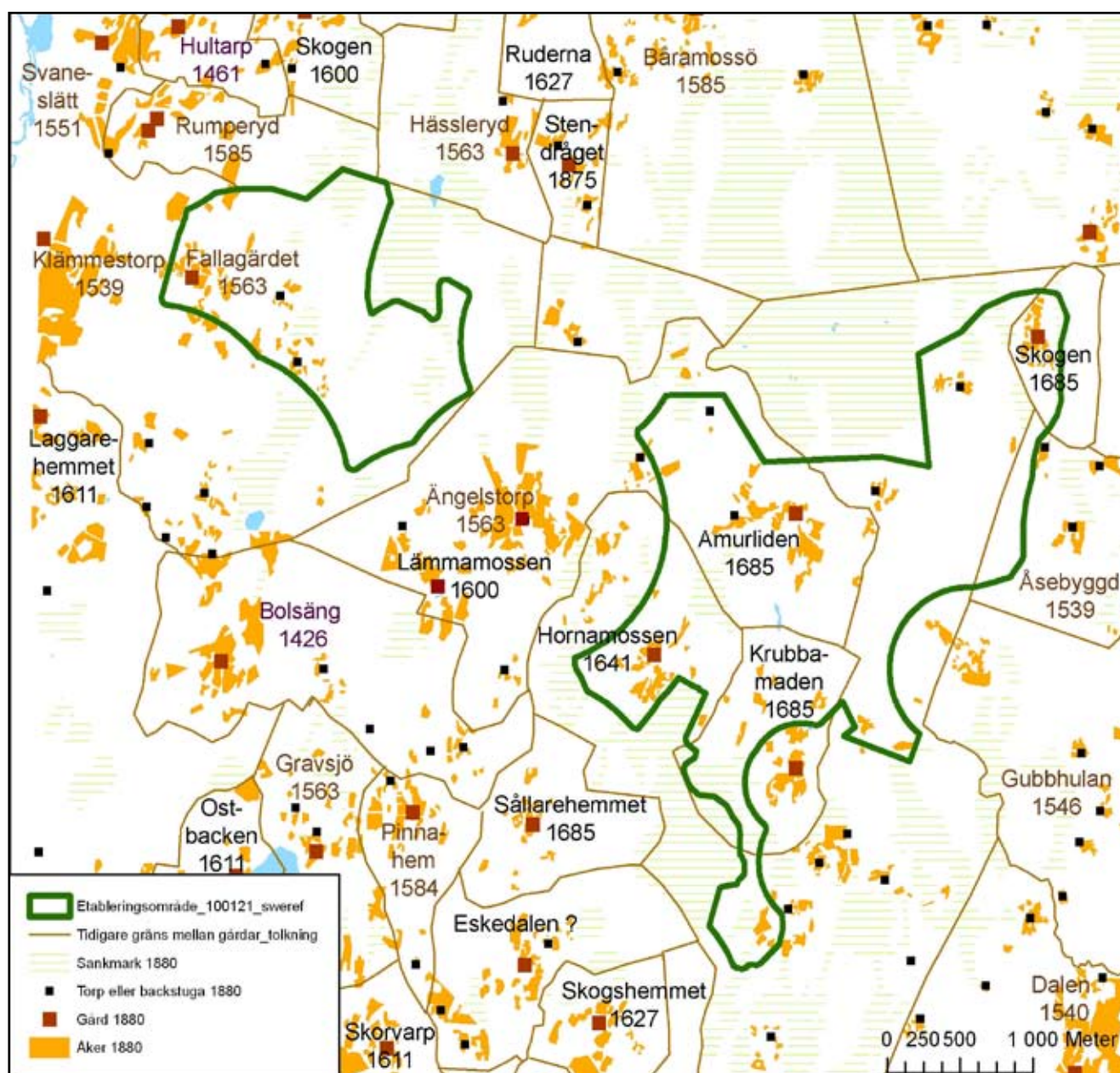
FIGUR 7. Fyra socknar möts i anslutning till utredningsområdena, varav Gustav Adolf är en 1600-talsutbrytning från Habo. Utmarkskaraktären förstärks även av det faktum att allmanningen Hökensås tar vid strax norr om Habo socken.

sprängda i grannsocknarna. Denna uppdelning bör ha tillkommit under de skiften som skedde vid 1700-talets mitt när man började dela upp skog- och utmark mellan socknarnas gårdar och byar. Går man ner på fastighetsgränsnivå visar både häradsekonomiska kartan från ca 1880 och den senare ekonomiska kartan ett myller av skiften i skog- och mossmark där varje gård har blockformiga och långsmala tegar som närmast för tankarna till en uppdelning av åkermark (FIGUR 8). Även detta mönster går tillbaka till tiden för en mer individualiserad uppdelning av skog och utmark. De mer förenklade fastighetsgränser som redovisas på FIGURERNA 9 och 10 är ett försök till rekonstruktion av äldre gränser mellan byar och gårdar och skall ses som en tolkning.

FIGUR 9. Första belägg enligt Lundahl 1955 för gårdar och byar i området. Hultarp och Bolsäng har medeltida belägg, men framför allt är det upptagandet av nybyggen under 1500- och 1600-talen som slår igenom. Det är dock möjligt att det här kan dölja sig återetableringar på medeltida ödegårdars mark, även om historiska belägg saknas.

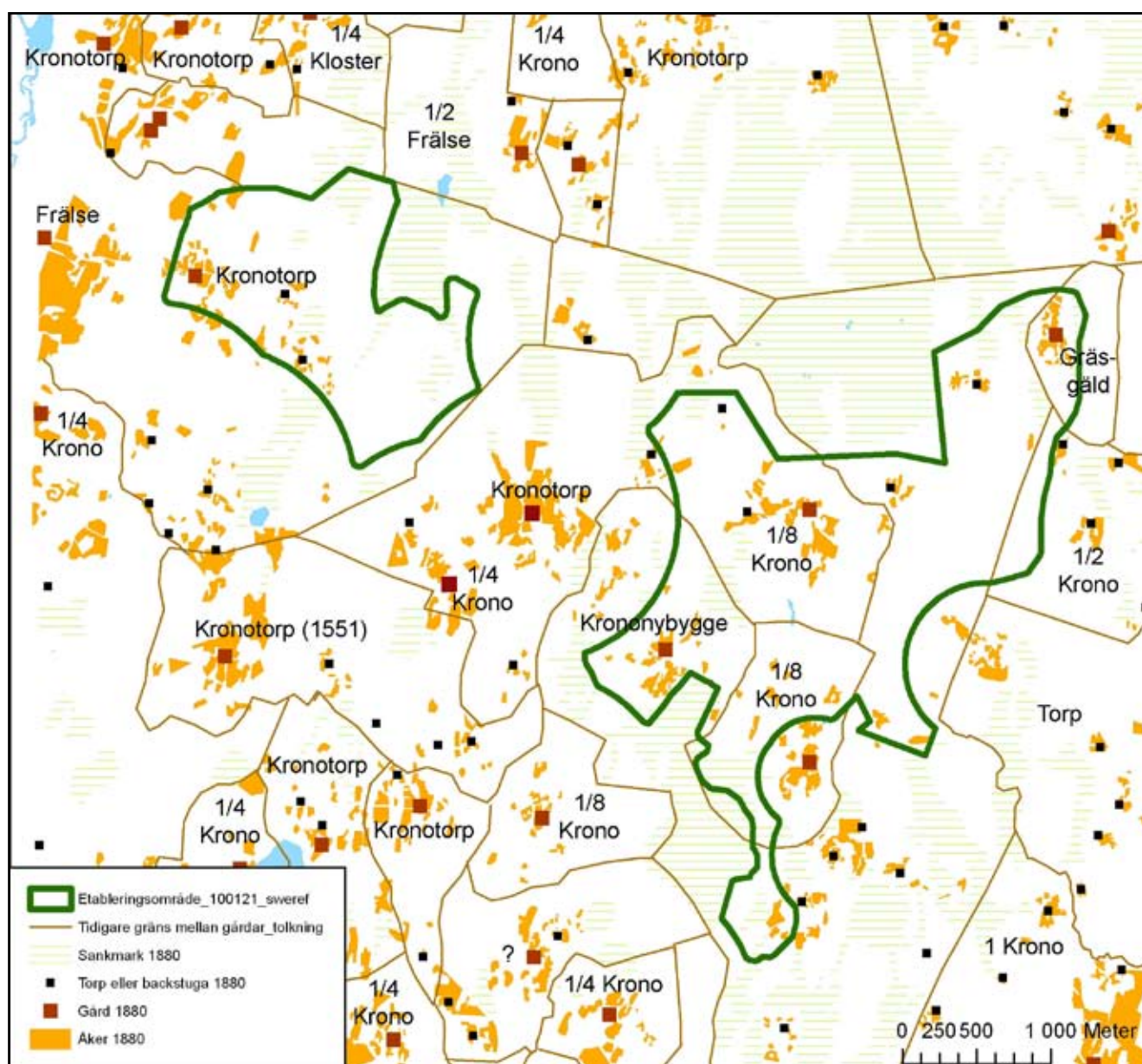
väster om Fallagärde, kronotorpet som är beläget inom det norra utredningsområdet finns Klämmestorp, ett frälshemman som senare kom att få säteristatus. Detta speglar ett kolonisationsförlopp där de små enheterna i anslutning till utredningsområdena är sekundära etableringar i det som tidigare varit utmark. Det skall dock understrykas att ett första belägg inte skall förväxlas med en gårds etableringsfas, som kan ha skett flera hundra år innan första skriftliga belägg föreligger. Men just när det gäller kronotorp, mindre kronohemman samt explicit omtalade nybyggen som inte tas med i jordeböckerna förrän under 1500-talets andra hälft kan man räkna med att de enheter tagits upp några år innan första belägg och att successivt läggs under skatt efter den inledande uppbyggnadsfasen

då de var skattebefriade. Det kan dock inte uteslutas att gårdar tas upp på äldre ödegårdars mark. Jag har dock inte hittat några belägg för utjordar i området och även namnskicket förefaller ungt med efterled på –liden, –mossen, –backen och –hemmet. I sockenkartan över Habo socken från 1711 ligger gårdarna Amurliden, Krubbamad och Hornamossen, samtliga betecknade som åttondelshemman, omslutna av mossmark. I texten på kartan betecknas områdena omkring som ljungrömmar och kärrmark (FIGUR 11).

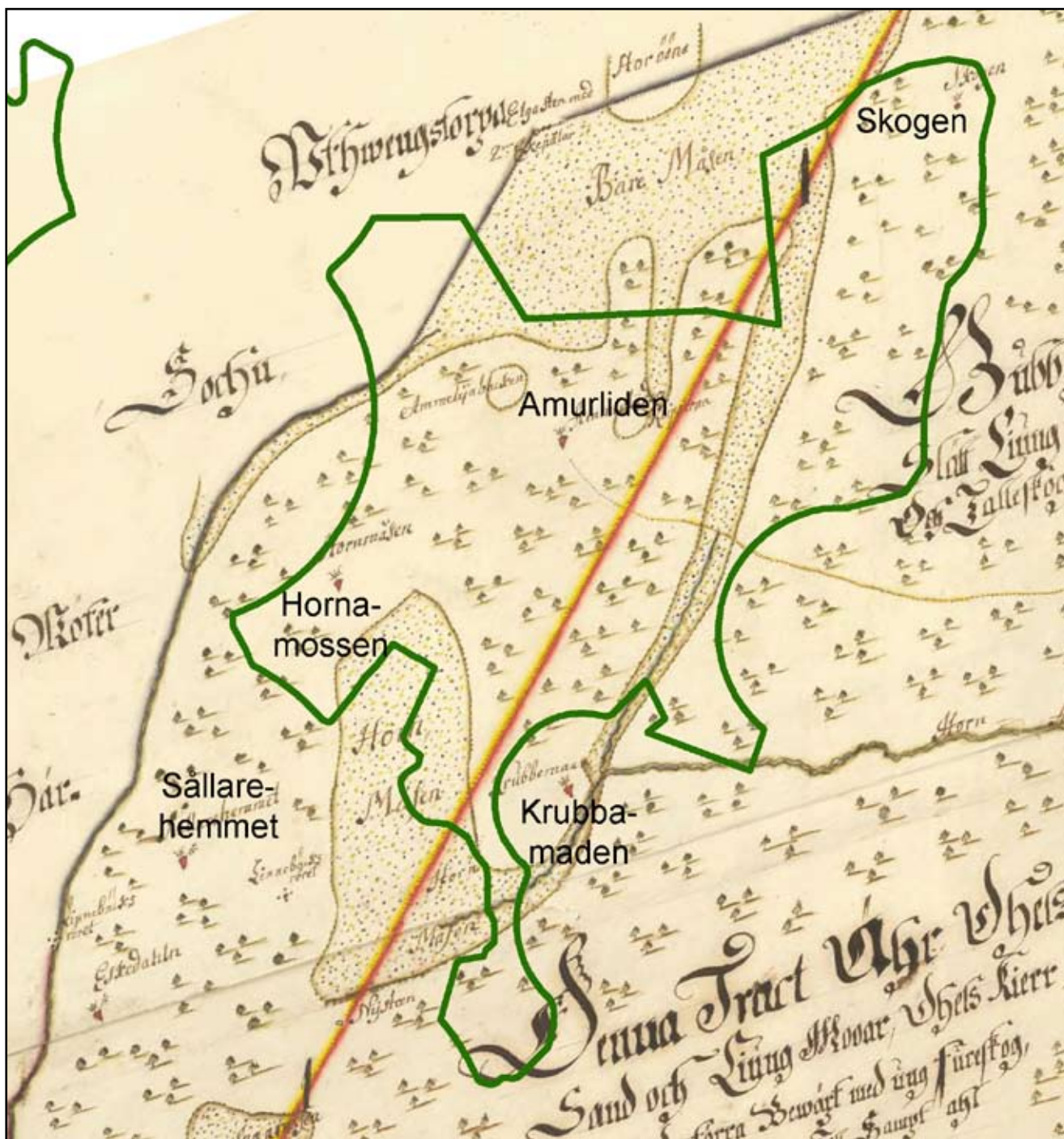
Området kännetecknas således av sen kolonisation som till större delen inträffat under efterreformatorisk tid. Därmed inte sagt att områdena kring sockengränserna här har varit oanvända. Skogs-bete, insamling och jakt har i alla tider skett i utmarksområdena, men detta extensiva nyttjandet av landskapet lämnar få fysiska spår

FIGUR 10. Kronotorp, krononybyggen, fjärdedels och åttondelshemman av krononatur dominerar i de tidigaste jordeboksbeläggen. Den kolonisation som sker i anslutning till utredningsområdena under efterreformatorisk tid speglar den demografiska uppgång som kan beläggas från 1550-talet.

FIGUR 11. Ljung- och tallvegetation, sandmoar och kärrmark dominerar kartbilden och kartans text. Utdrag av sockenkarta över Habo med Gustav Adolf socken från 1711.

efter sig. Intressant i sammanhanget är också de röjningsrösen som upptäcktes i samband med den kulturhistoriska förstudien. Skall dessa knytas till 1500- och 1600-talets kolonisation eller speglar dessa lämningar tidigare odling i området. Ortnamnsskicket i socknarna inom Habo och Mullsjö kommuner har stora inslag av svedjeindikationer och utifrån det vi vet i dag är det uppenbart att svedjorna från historisk tid inom denna del av Sverige stenröjdes, vilket resulterade i uppläggandet av röjningsrösen.

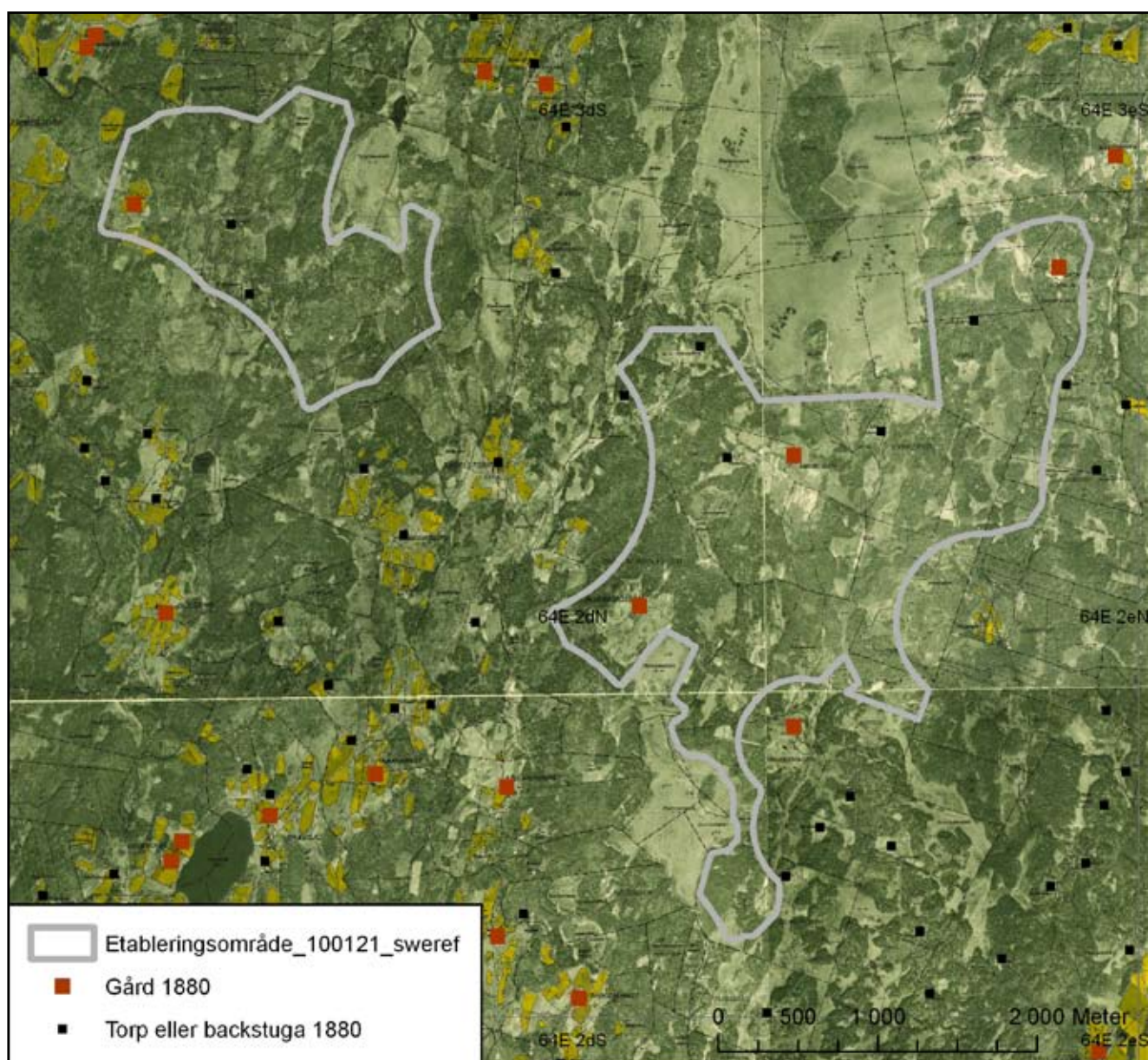

Gårdar med medeltida belägg finns strax utanför utredningsområdena, alltså närmre sockencentrum. Bolsäng i Sandhems socken har belägg från 1426 och Hultarp i Utvängstorp 1461. Inslaget av klosternatur är intressant och att detta fortfarande antecknas i jordeböckerna så sent som i början på 1600-talet (Asmundshemmet). Att gårdarna har ägts av kloster visar att de åtminstone kan dateras till tiden före år 1500.

FIGUR 13. Utredningsområdena och anslutande mark ca 1950. All odling har lagts ner, endast några öppna ytor använda som äng vid Fallagårdet. Bebyggelse finns kvar vid Amurliden, men något jordbruk bedrivs inte. Skogsbruket har tagit över som arecell näring.

Kartanalys

Gårdarna i området har karterats regelbundet och för att vara ett område med sent upptagna bebyggelseenheter är kartmaterialet relativt rikt. De kartor som har störst bäring på föreliggande analys är

de äldsta och de yngsta, från 1600-talets mitt och från sekelskiftet 1900. Kring 1645 får vi en bild av gårdarna och byarna i området i samband med upprättandet av de tidigaste storskaliga kartorna, de geometriska jordeböckerna. Dessa kartor finns över gårdar och byar i Sandhem och Utvängstorps socknar, men saknas från Habo och Gustaf Adolfs socknar.

De äldsta geometriska kartorna ger en enkel och schablonartad bild över gårdarna och byarnas arrondering av inägomarken vid denna tid. Det framgår tydligt att stora delar av landskapsrummet i anslutning till utredningsområdena vid denna tid bestod av ängsmark. Dessa stora ängsarealer slogs troligen inte årligen i sin hela utsträckning, utan bör ses som en inhägnad markreserv där ängsfunktionen kunde variera med bete och fällor för tillfälliga svedjeåkrar.

Icke desto mindre är det intressant att konstatera att så stora delar av landskapsrummet år 1650 var inhägnade. Hur man organiserat sitt åkerbruk varierar från gård till gård, men ensäde är vanligast i Utvängstorps socken och tre- och fyrsäde dominerar i Sandhems socken. Skillnaden på ensäde och tre- och fyrsäde i dessa socknar skall ses som en brukningsteknisk anpassning på så sätt att exempelvis fyrsädet med fyra åkergården utgör en reglering av den träda som även fanns inom ensädet, men som då bedrevs utan att trädan fick ett eget gärde.

Som exempel kan tas kartan över Fallagärde i Utvängstorps socken, belägen inom det nordvästliga utredningsområdet (FIGUR 12). Centralt i kartan ligger gården Fallagärdet. Hela gårdsanläggningen är markerad med en husschablon. Kring tomten sträcker sig tre åkergården och ett ängsgärde. Åt norr finns ytterligare ett större ängsgärde som betecknas som "äng med skog och berg". Särskilt det senare ängsgärdet bör tolkas i termer av en inhägnad landskapsresurs där endast en del slogs varje år och där övrig mark användes som betesmark. Detta förstärks också av den knapphändig texten till kartan där det anges att mark till skog och mulbete endast fanns i gärdemarken (tolkning osäker). De sex tunnlanden åker är fördelade på tre gårderna och det anges att tresäde praktiserades, alltså att två tredjedelar av åkern årligen besåddes och att en tredjedel låg i träda. Med tanke på den sneda fördelningen av åkermark i de tre gårderna är det osannolikt att varje gärde betecknar en årgång, utan man får tänka sig ett tresäde där rotationen inte stämmer med hägnadssystemet. Åkeryornas flikighet och de röjningsrösen som lantmätaren ritat ut i gårderna tyder på en varierande topografi och en stenig jord som lantmätaren betecknar som sandblandad.

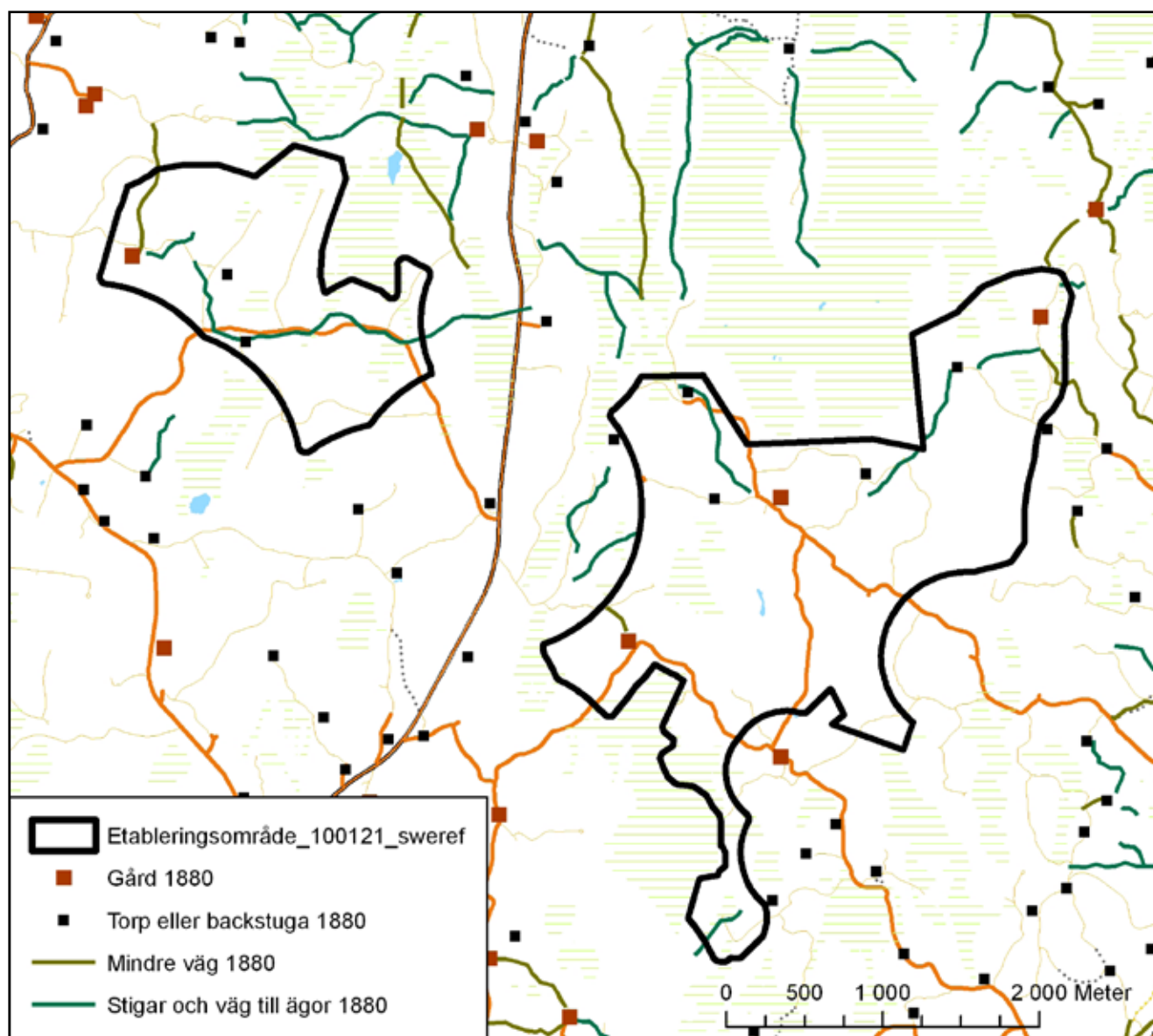
Den häradsekonomiska kartan från ca 1880 är en helhetsbild över området och dess resurser. På FIGUR 8 har åkermarken förstärkts med gul färg för läslighetens skull. Uppodlingsgraden är relativt hög men åkrarna är små och flikiga och präglas av en omskiftande topografi.

I kontrast kan den ekonomiska kartan från ca 1950 studeras. På de ca 80 år som gått mellan karteringstillfällena har all åkermark och nästa all gårdsbebyggelse lagts ner inom utredningsområdenas mark. Det som tidigare var utmark och skog har återgått till obebyggd trakt. Dock har området inte slutat användas, utan skogsbruket har tagit över det äldre åker- ängs- och hagmarkslandskapet.

Fallagärdet i väster och de nerlagda gårdarna inom det östra utredningsområdet

Gården Fallagärde, beläget inom det västra utredningsområdet, beskrivs som kronotorp när den först dyker upp i Jordeboken år 1563. Förleden av namnet måste tolkas som svedjefall, vilket betyder att det svedjats för odling, och möjligen tas gården upp i någon annan gårds svedjegärde. Om så är fallet antyder namnet en sekundär

FIGUR 14. Med orange markeras dagens vägsystem enligt fastighetskartan. Enligt häredeekonomiska kartan från 1880 har ett mer förgrenat vägsystem funnits i området. Detta har varit av lokal karaktär och har bundit ihop de små gårdarna och torpen. Huvudvägen, som är markerad i N-S riktning i kartans mitt är av sent datum.

etablering. Fallagärde kom dock att bestå som gård fram till ca sekelskiftet 1900 eller strax därefter. På den ekonomiska kartan från ca 1950 finns endast en mindre ekonomibyggnad i Fallagärdet. En del mark som tidigare var åker låg fortfarande öppen men användes till slätter. Fallagärde är den äldsta enheten inom utredningsområdena och bör, som representant för 1500-talets nybyggen i området, dokumenteras så väl till äldre bebyggelselägen som till åkermarkens omfattning och avgränsning.

Inom det östra, större utredningsområdet finns från 1600-talets mitt och slut belägg för gårdarna Hornamossen, Amurliden och Krubbamaden. Alla tre omtalas som krononybyggen eller åttondelshemman. Så pass sena gårdsetableringar är sällsynta, de nyetableringar som skedde under 1600-tal och framåt var oftast icke mantalssatta, alltså torp. Därför kan man fråga sig när dess enheter tillkom. Är de äldre, men införs i jordeböckerna först under sent 1600-tal? Varför etablerades de som mantalssatta enheter? Denna typ av frågor tarvar kanske inte i första hand arkeologiska insatser för att ta reda på, utan dessa enheter bör kunna dokumenteras på annat sätt. Genom dokumentation och beskrivning av de lämningar som finns kvar i fält, t.ex. kartering och avgränsning av gårdarnas odlade mark, samt genom excerpering av hembygds litteratur och arkivmaterial.

En viktig fråga när det gäller röjningsrösen är när man börjar med odling av spannmål i området. Kan odlingen helt knytas till den sena etableringsperioden, eller har man odlat sporadiskt i området tidigare. De svedjeindikerande namnen på gårdar och byar i socknarna antyder att gårdar tagits upp genom svedje, men troligen har svedjeodlingen även följt med som en extensiv odlingsform vid sidan av gårdarnas permanenta åkrar. Genom vegetationshistoriska metoder som pollenprover och makrofossilanalys kan man i ett tidigt skede få vetskap om odlingens historia i området, och på så sätt bättre och mer kostnadseffektivt kunna styra de arkeologiska insatserna.

Områdets vägar

Vägnätet på dagens fastighetskarta överensstämmer tämligen väl med de vägar vi hittar i den Häradseconomiska kartan från 1880. På FIGUR 14 har dagens vägar markerats med orange, bredare linje anger huvudvägar och tunnare linje beskriver stigar, traktorvägar och sämre bilvägar. Icke desto mindre finns ett antal mindre stigar och vägar i kartan från 1880 som inte har markerats i dagens karta. Det är troligt att dessa mindre vägar tillkommit i samband med bebyggelseetableringen i området. Det går således inte att avläsa någon äldre huvudled som gått över områdets mossar och således efterlämnat spår i form av större kavelbrokomplex eller liknande.

Fältbesiktning

Av uppenbara skäl blir en besiktning av ca 785 hektar mycket översiktlig då den utförs på en dag, och långt från alla områden går att besöka. Men redan vid detta besök kunde det konstateras att förstudieområdena innehåller spår efter odling i form av fossil åker som ej tidigare registrerats.

Denna tidiga besiktning visar på att mer noggranna inventeringar kan komma att krävas för att en helhetsbild ska uppnås av lämningarna inom förstudieområdena.

Sammanfattning

Jönköpings läns museum har på uppdrag av O2 Vindkompaniet genomfört en kulturhistorisk förstudie inom en 785 hektar stor yta i Habo, Utvängstorp och Gustav Adolfs socknar, Mullsjö och Habo kommuner, Jönköpings län. Uppdraget beställdes med anledning av en planerad vindkraftspark.

Studien fokuserar på hur landskapet i området förändrats över tid – från förhistorisk tid till nutid – samt synliggör områdets karaktärsdrag och värdefulla kulturhistoriska miljöer. Syftet med förstudien är att underlätta den vidare planeringen av vindkraftens utformning i området.

Under arbetets gång har det kunnat konstateras att de båda förstudieområdena innehåller relativt få sedan tidigare kända forn- och kulturlämningar men spår från bronsåldern visar på att människor vistats i trakten under förhistorien. Även de redan registrerade historiska lämningarna visade sig vara få. Kartstudien visade dock att områdena innehållit fler bebyggelseenheter än vad fornminnesregistret nu visar, och vid den översiktliga besiktningen kunde det även konstateras att områdena innehåller ej tidigare registrerade

FIGUR 15 & 16. Två områden med ej registrerade röjningsrösen i det östra utredningsområdet

lämningar i form av röjningsrösen.

Utifrån en byråmässig genomgång kan det konstateras att kulturmiljövärdet i området framförallt utgörs av ett bronsåldersröse (RAÄ 5:1) och platsen för gården Fallagärde. Utöver dessa finns dessutom ytterligare en handfull historiska bebyggelselägen som bedöms ha något lägre kulturhistoriska värden (FIGUR 17).

Om dessa områden kan undantas respektive visas hänsyn vid etableringen så anser Jönköpings läns museum att de planerade områdena förefaller väl lämpade för en vindkraftsutbyggnad.

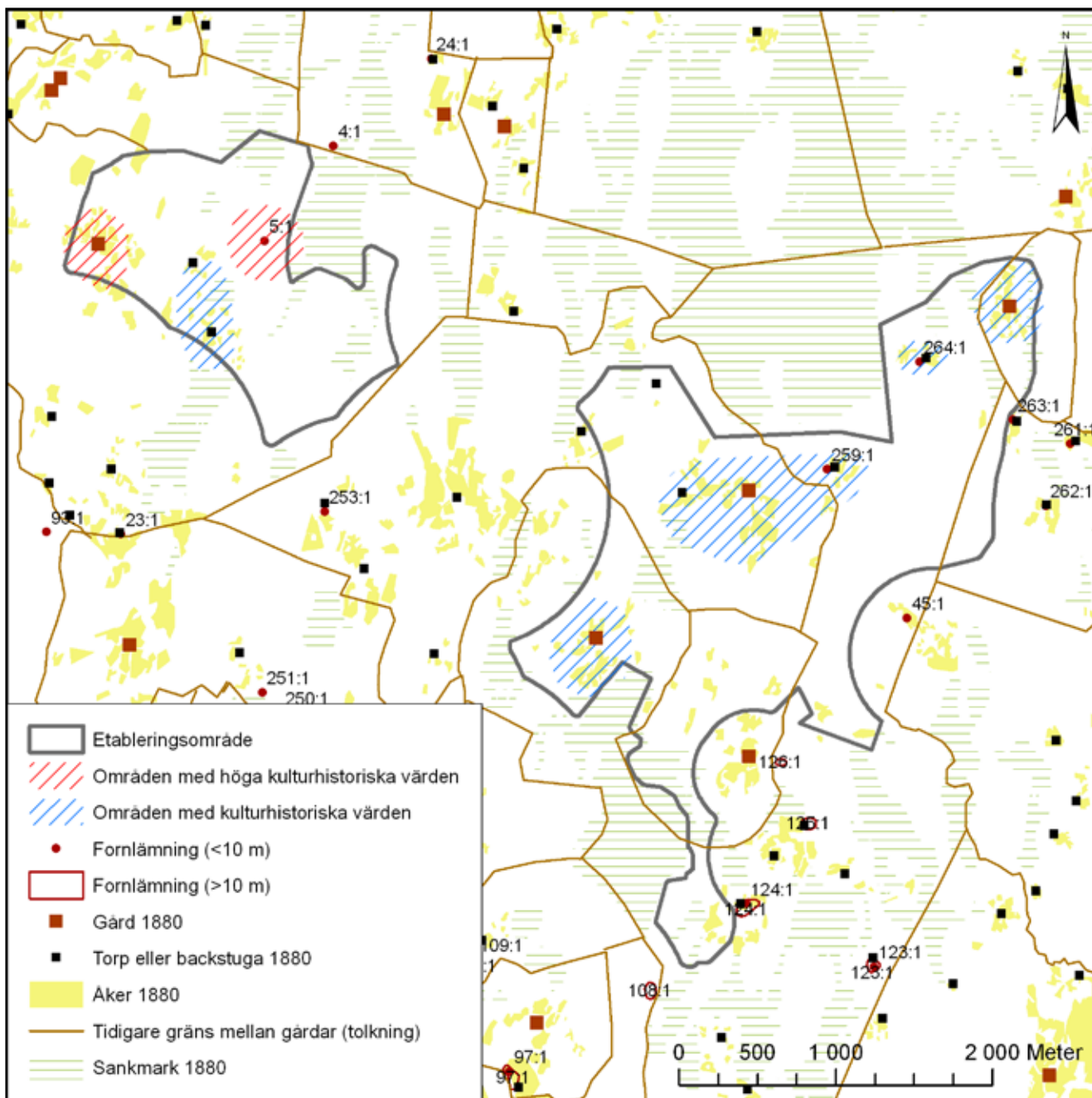
Inför fortsatt planering

Den planerade vindkraftsetableringen kommer på olika sätt att påverka det omgivande landskapet – vyer, upplevelsen av landskapet, vägar och enskilda forn- och kulturlämningar. Från vissa vinklar i landskapet kommer vindkraftsetableringen att bli mer framträdande än från andra.

Jönköpings läns museum anser dock inte att vindkraftsetableringen kommer att påverka förståelsen av de kulturhistoriska sammanhangen i landskapen under förutsättning att hänsyn tas till de värden som redan nu noterats, se FIGUR 17. Dock finns det vissa aspekter som är värda att beakta i det vidare planeringsarbetet.

Utifrån en byråmässig genomgång kan det konstateras att kulturmiljövärdet i området framförallt utgörs av ett bronsåldersröse (RAÄ 5:1) och platsen för gården Fallagärde. Utöver dessa finns dessutom ytterligare en handfull historiska bebyggelselägen. Två av dessa utgörs av torp och är sedan tidigare registrerade (RAÄ 259:1 och 264:1). De övriga är bebyggelselägen identifierade utifrån det äldre kartmaterialet. För en noggrannare bedömning av platserna krävs en arkeologisk fältinventering. Av dessa forn- och kulturlämningar bedömer vi att röset och dess fornlämningsområde bör undantas

FIGUR 17. Det är önskvärt att man vid etablering av vindkraft i området försöker undvika i första hand områden med höga kulturhistoriska värden och i andra hand områden med kulturhistoriska värden. Den röda skrafferingen representerar dels gravröset, dels gården Fallagärdet. De blåa skrafferingarna markerar övriga bebyggelselägen som framkommit i kartstudien samt de två sedan tidigare registrerade torpen.

vid den fortsatta planeringen och detsamma gäller för gården Fallagärde som bedöms som vara den bebyggelselämning med högsta potentialen att innehålla kulturhistoriska värden (FIGUR 11).

Något svårare att hantera är de övergivna men tidigare mantals-satta gårdarna som framträdde vid i första hand kartstudierna. Innan områdena där de funnits inventerats och eventuella lämningar karterats är det svårt att bedömma vilken utbredning, status och kunskapspotential som finns i områdena. Grundläggande vid planeringen bör ändå vara att i största möjliga utsträckning undvika dessa områden och detsamma gäller för de två redan registrerade torplämningarna RAÄ 259:1 och 264:1.

Vissa delar av området kan utifrån kulturmiljösynpunkt tåla en mer storskalig vindkraft. Det gäller till exempel områden med storblockig morän, berg i dagen och gott om insprängda sankmarker, som idag till stora delar täcks av produktionsskog. Här kan man låta landskapets inriktning mot produktion även avspeglas i vindkraften. Flera av dessa områden har också i historisk tid legat som utmark till byarna och använts för till exempel täkt av timmer, sten och grus. Sådana områden kan man låta förbli produktionsinriktade.

Inom vissa områden som idag är produktionsskog finns dock äldre skikt med forn- och kulturlämningar. Dessa måste genomgå en arkeologisk utredning – under förutsättning att de berörs – innan någon exploatering kan bli aktuell.

Landskapet förändras ständigt. Det som var nya störande element i landskapet för några decennier sedan är numera en välintegrerad del. Idag är spannmålssilon och kraftledningar inget som närmare påverkar vår visuella upplevelse av landskapet. Dessa element är – på samma vis som bondgårdar och lövträdsalléer – en del av helheten. Och vi som betraktare har helt enkelt vant oss. Vindkraften är under uppbyggnad och i framtiden kommer den att vara en lika integrerad del av vår upplevelse av landskapet som alla andra element. När vindkraftverken är på plats blir de också en del av landskapets helhet.

Lagskydd och ärendegång

Vad säger lagen?

Lagskyddet för våra forn- och kulturlämningar regleras i *Kulturminneslagen* (SFS 1988:950). Riksintresseområden, kulturhistoriskt värdefull bebyggelse och andra kulturlämningar omfattas också av Miljöbalken, Skogsvårdslagen och Plan- och bygglagen.

Det är en nationell angelägenhet att skydda och vårda vår kulturmiljö (1 kap. 1 §). Så inleds *Kulturminneslagen*. Detta ansvar delas av alla, såväl enskilda som myndigheter. Fasta fornlämningar är skyddade enligt lag och till dessa räknas lämningar efter människors verksamhet som tillkommit genom äldre tiders bruk och som är varaktigt övergivna (2 kap. 1 §). Det är förbjudet att utan tillstånd rubba, ta bort, gräva ut, täcka över eller genom bebyggelse, plantering eller på annat sätt ändra eller skada en fast fornlämning (2 kap. 6 §).

Till lämningen hör också en skyddszon, ett så kallat fornlämningsområde som också omfattas av lagskyddet. Hur stor denna skyddszon är varierar från fall till fall och fastställs av länsstyrelsen. Anledningen till detta är att det ofta finns lämningar dolda under markytan intill den registrerade fornlämningen. Skyddszonen syftar också till att bevara upplevelsen av lämningen. Om en exploatering

sker för nära inpå en skyddad lämning eller ett byggnadsminne kan upplevelsevärde påverkas.

Vid inventering bedöms lämningarna som fast fornlämning eller övrig kulturhistorisk lämning. Dessa bedömningar är preliminära och kan omvärderas av länsstyrelsen eller Riksantikvarieämbetet. En lämning som är registrerad som en övrig kulturhistorisk lämning har ett svagare lagskydd. Men vid en ny bedömning kan den komma att klassas som fast fornlämning.

Den som på något sätt vill ändra en fast fornlämning måste ha länsstyrelsens tillstånd (2 kap. § 12). En lämplig rutin är därför att kontakta länsstyrelsen så snart en registrerad lämning berörs. Det är Länsstyrelsen i Jönköpings län som ansvarar för den regionala kulturmiljövården. Länsstyrelsen fattar beslut om åtgärder.

Kulturhistorisk förstudie

Kulturhistoriska förstudier används ofta som planeringsunderlag inför exploateringar som berör stora områden. De ger en övergripande kunskapsbild av kulturmiljö och landskap utifrån ett långt tidsperspektiv – från stenålder till nutid.

Utifrån arkiv- och litteraturstudier, kartanalys och fältbesiktning görs en karaktärisering av kulturmiljö och landskap i det aktuella området. Det kulturhistoriska planeringsunderlaget utgör en viktig del av planeringsprocessen och används bland annat i MKB-sammanhang. Förstudier omfattas dock inte av lagen, utan är frivilliga åtaganden.

Arkeologisk utredning

Om det finns indikationer på att en forn- eller kulturlämning berörs av en exploatering kan länsstyrelsen fatta beslut om en särskild arkeologisk utredning (2 kap. § 11). Den kan göras i två etapper. Etapp 1 avser arkiv- och kartstudier samt fältinventering i det aktuella området. Inom etapp 2 görs till exempel en sökschaktning med grävmaskin för att se om lämningar finns dolda under markytan. En arkeologisk utredning syftar endast till att klargöra om det finns lämningar inom den berörda ytan.

Arkeologisk förundersökning

Om utredningen visar att en lämning berörs kan länsstyrelsen besluta om en arkeologisk förundersökning (2 kap. § 12). Syftet med denna är att karaktärisera och avgränsa lämningen. Då tas också prover för t.ex. datering. Om en redan känd forn- eller kulturlämning berörs av exploatering kan länsstyrelsen besluta om en arkeologisk förundersökning utan att någon utredning behövs.

Arkeologisk undersökning

Utifrån förundersökningens resultat beslutar länsstyrelsen om en särskild arkeologisk undersökning behövs (2 kap. § 13). Då tas den fasta fornlämningen bort helt och hållet. Lämningen dokumenteras

och kunskapen sparas därmed för framtiden. I särskilda fall kan en lämning, eller ett område med lämningar, bedömas ha så stora värden att den inte får tas bort.

Administrativa uppgifter

Jönköpings läns museums dnr:	240/10
Beställare:	O2 Vindkompaniet
Fält- och rapportansvarig:	Jan Borg
Fältpersonal:	Jan Borg & Mikael Nordström
Fältarbets tid:	2010-12-19–2010-12-19
Landskaphistorisk analys:	Ådel Vestbö-Franzén
Län:	Jönköpings län
Kommun:	Habo & Mullsjo kommuner
Socken:	Habo, Gustav Adolfs & Utvängs- torps socknar
Fastighetsbeteckning:	Amurliden, Krubbemaden mfl
Belägenhet:	Ekonomiska kartans blad
Koordinater mittpunkter:	Östra delområdet x6428000 y438000; Västra delområdet x6429800 y434600
Koordinatsystem:	SWEREF 99 TM
Undersökningsyta:	785 hektar
Fornlämningsnummer:	5:1 Utvängstorp sn, 259:1 & 264:1 Habo sn
Fornlämningstyp:	Röse, bebyggelselämningar

Dokumentationsmaterialet förvaras i Jönköpings läns museums arkiv.

Referenser

Tryckta källor

Lundahl, Ivar. 1955. Ortnamnen i Skaraborgs län. Del XIII Vartofta härad. Uppsala.

Otryckta källor

Börjesgård, B-M, Gustafsson, J och Nordström, M. 2000. Kulturhistorisk inventering. Mullsjö kommun. Jönköpings läns museum.

Arkiv

Jönköpings läns museums arkiv. Jönköping.

Kartunderlag

Geometriska kartor ur geometrisk jordebok P3, 1645. Johan Botvidsson.

P234-20-1 Stora Klämmestorp. Geometrisk avmätning 1686. Magnus Eriksson Fillmer

P74:1-1 Habo socken. Geografisk karta 1711. Mårten Bosell.

Häradsekonomiska kartan, 1880:

Mullsjö J112-34-10

Sandhem J112-34-4

Utvängstorp J112-34-5

Ekonomiska kartan, ca 1950:

07376, 07368, 07357, 07358

Arkeologisk rapport 2011:02
JÖNKÖPINGS LÄNS MUSEUM